

ЈОАНЕС ФОГАРАСИ И ЈОАНЕС БОТА, ЕРДЕЉСКИ ЉЕВАЧИ БРОНЦЕ У НАШИМ КРАЈЕВИМА

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПОВИЈЕСТИ ЉЕВАЧА ТОПОВА У ВРИЈЕМЕ
КАРАЂОРЂЕВА УСТАНКА

У вријеме прве половине XIX стољећа, кад су се јужни крајеви Мађарске често снабдијевали звонима израђеним код загребачких љевача,¹ а мађарска мјеста у близини Подравине особито код љевача у Вараждину,² тада су у нашим сјевероисточним крајевима дјеловала два љевача из Ердеља. Њихов рад овдје занимљив је по многим појединостима, које ћу изнијети, а напосе по томе што је барем један од њих, а можда су и њих обојица помогли српском устанку 1808. године лијевајући топове за српску војску.

Вук Караџић истицао је у својим подацима даним Ранкеу да је први успио израдити топове за Карађорђевог устанике Милисав Петровић, љевач самоук,³ па је тог Милисава опјевао и Сима Милутиновић Сарајлија као веома заслужног управо тим својим удјелом у устанку. Чини се, међутим, према извјештајима неког аустријског конфидента, да покушаји Милисава Петровића заправо нису успјели, него да је тек неки љевач из Карловаца излио неколико топова за Карађорђевог војску.⁴ Миодраг Коларић је упозорио на то да су устаници повјерили лијевање топова „неком звоноливцу из Карловаца, који је ту радио на ливењу звона. Овај је већ од првог покушаја успео да излије један топ од 4 фунте. Охрабрен успехом карловачког звоноливца, Милисав Петровић је одлучио да покуша још једном. Начинио је овога пута моделе за два топа, још веће него што је раније лио — од осам фунти —, али је овај покушај још жалосније завршио. Онда је звоноливац из Карловаца излио крајем августа још један мањи топ, а нешто доцније још два. Ни аустријске уходе ни домаћи људи нису нам сачували име овог вредног звоноливца, који је задобио славу првог српског ливца топова, и то у време када је сваки топ значајан корак ближе давно жељеној слободи српског народа. Ко је био тај заслужни Карађорђев ливац топова? Оскудни податак да је био из Карловца не говори много, или, боље рећи, не говори ништа. У оно време пребеглице из Аустрије, а нарочито они који нису мислили да стално остану у Београдском пашалуку, пажљиво су крили своје име

¹ P. Patay, *Evszázados harangok*, Budapest, 1963, str. 17.

² P. Patay, нав. дј., стр. 18.

³ Рад војвођанских музеја, XI, 1962, стр. 215.

⁴ Миодраг Коларић, *Ко је био први Карађорђев тополивац*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука, 7, Нови Сад, 1954, стр. 178.

и место пребивања. Ми смо узалуд покушали да у домовним књигама Карловачког магистрата пронађемо ма ког звоноливца који је у времену од 1804 до 1813, па и доцније био грађанин, контрибуент или пролазни становник Сремских Карловаца. Таквих занатлија у средишту Карловачке митрополије није било.⁵

*

Можда ће помоћи у даљњем истраживању рада тог заслужног карловачког звонољевача неколико података који су сабрани у оставштини проф. Виктора Хофилера, некадашњег директора загребачког Археолошког музеја, који је особито 1916—1917. веома предано судјеловао у студију и спасавању старих звона као члан Земаљског повјеренства за чување умјетних и историјских споменика у Хрватској и Славонији.⁶

Хофилер је упозорио на звоно жупне цркве св. Јурја у Петроварадину, високо 60, а широко 67 см, с натписом у пољу:

Vive deo soli, quod amat caro querere noli.

A. 1771 Budaе, a. 1806 Carlowitzii refusa.

То звоно је, дакле, било љевано 1771. у Будиму, но вјеројатно је напукло па је 1806. прелито у Карловцима.⁷ Проф. Хофилер придао

⁵ М. Коларић, нав. мј.

⁶ Ткалчићев зборник, св. 1, Загреб, 1955, стр. 212—213; Анђела Хорват, *Ткалчић и конзерваторски рад*.

Оставштину проф. др Виктора Хофилера посвећену његовом студију наших старих звона откупио је Музеј за умјетност и обрт у Загребу, коме захваљујем што сам могао користити те податке и фотографије. Посебно захваљујем маг. Младену Грчевићу, који је бржино и зналачки преснимио уникате фотографија проф. Владимира Ткалчића из те збирке, чији су негативи највећим дијелом уништени.

⁷ Жупник у Петроварадину Јосип Бертић обавјестио је проф. Хофилера да је то звоно изнутра високо 60 см, а широко 67 см. На једној страни је лик Распећа, а на другој анђео између два грозда с виновим лишћем. — Најљепше захваљујем кол. Ирени Балат, кустосу Војвођанског музеја у Новом Саду, која ме је 21. VI 1971. обавијестила да црква у Петроварадину има два звона, али да ниједно није оно преливено у Карловцима 1806, чији сам јој опис послао. Ако је негдје сачувана бар фотографија тог несталог петроварадинског звона, можда ће успоредбом приказа Распећа на том звону из 1806. с Распећем на звону Јоана Боте из 1808. у шибенској цркви св. Ловре бити утврђено да ли би Бота могао бити аутор и тог звона из 1806. у Петроварадину. Но треба успоредити и Распеће на Фогарасијевоу звону из 1813. љевеном у Пакрацу за цркву у Великој (види овдје сл. 2 по фотографији проф. Владимира Ткалчића) са Распећем на петроварадинском звону. — Фогарасијево звоно из пакрачке цркве у Музеју за умјетност и обрт нема никаквих призора ни ликова. Но можда ће облици орнамената на тим звонима, од којих су шибенско и пакрачко сачувана, а од оног из Велике имамо добре фотографије, олакшати да утврдимо да ли је Фогараси аутор карловачког звона или Бота. Фотографије Фогарасијевог звона из Велике недвојбено потврђују да је он аутор звона из Пакраца сачуваног у Музеју за умјетност и обрт. На обим се звонима налази карактеристичан појас, у којем се понавља мотив симетрично композиране витице с малим шиљатим листићима и великим цвјетовима налик палметам крај централног мотива у облику усправног чешера.

је то звоно љевачу Јоанесу Фогарасију, будући да се Фогараси јавља као љевач звона у Карловцима 1815, 1820. и 1823, а 1813. је радио у Пакрацу. Најстарији подаци о том љевачу Фогарасију који су ми за сада познати⁸ потјечу из околине Кошица у Словачкој, из године 1796. У звонику цркве у Хрушову (Körtvélyes) забиљежена су два звона, која су излили ердељски мајстори János Fogarasi и Ferenc Cserépi. На звонима је натпис:

Körtvélyesi ref. eklezia a maga költségén tsináltatta Ano 1796 apr. 14
(тј. Реформирана црква у Körtvélyes-у дала је својим трошком начинити 14. априла 1796)

Једно од тих звона тешко је 451 фунту, а друго 217 фунти. Забиљешка о тим звонима вели да су их израдили за 477 форинти и 59 крајцера споменути љевачи, а поред тога су добили храну они и њихове животиње.⁹

Попут многих других путујућих љевача звона из Ердеља, о којима ћу касније више изнијети, зашпијело су такођер Фогараси и Cserépi допутовали у Körtvélyes колима, која су довезле њихове животиње, што их спомиње забиљешка, па су ту у Körtvélyes-у излили оба звона за ту цркву.

Двије године касније, 1798, јавља се Фогарасијево име на звону у Врбасу у Бачкој, такођер у цркви реформираних. На звону је забиљен натпис:

Diese Glocke ist unter glorreichen Regierung Sr K K apos Maj Franz II. durch die N Ver-baser luther.sch reformierte Gemeinde im Jahr 1798 Johannes Fogaras.¹⁰

Каноничка визитација од 15. VI 1819. спомиње да су то звоно, тешко 5 центи, дале излити на свој трошак обје црквене општине, тј. лутеранска и калвинистичка, за своју, тада још заједничку, црквену општину у Врбасу.¹¹

Акантово лишће на фотографији Ботиног звона из 1833. (в. оvdје сл. 4) посве је различито од Фогарасијевог на пакрачком звону из 1813, но у току два десетљећа која дијеле та два звона, односно два и по десетљећа која дијеле Ботино звоно од 1808. из Шибеника и његово звоно из 1833, могло је доћи до знатних промјена у обликовању лиснатих мотива кориштених на Ботиним звонима. Петроварадинско звоно дијеле само двије године од Ботиног из 1808, па би ту успоредбе — кад бисмо нашли бар фотографију петроварадинског звона — вјеројатно могле разријешити питање анонимног карловачког љевача, који би могао бити идентичан с оним што је успио излити топове за Карађорђеву војску. Кад би фотографија петроварадинског звона указивала на Боту, тада бисмо могли сматрати да је Фогараси тек касније — иза Боте, односно његова одласка у Београд — лијевао звона у Карловцима.

⁸ Захваљујем Палу Патаиу, научном суралнику Мађарског народног музеја у Будимпешти, који ми је веома сусретљиво саопштио у свом писму од 22. I 1966. оне податке о Фогарасију који су ми били познати. Види оvdје биљешке 9, 10, 13, 15.

⁹ У архиву Суперинтендантуре реформиране цркве у Шарошпатаку: Збирка података за повијест Реформиране суперинтендантуре „с ову страну Тисе“ (Adalékok a Tiszán:nneni Református Egyházkerület történetéhez, 1898.) Објавио I. Szűcs, Harangöntés a parókial's kert alatt. Reformátusok Lapja, 1964. 26. Juli.

¹⁰ У Rádav архиву Реформиране интендантуре „Подунавља“ у Будимпешти. Каноничка визитација под сигн. G 173.

¹¹ Звоници обију црква, посве једнаких облика, стоје и данас у Врбасу. Можда се у једном од њих још сачувало Фогарасијево звоно.

Осам година касније, 1806, датирано је напријед споменуто звоно у Петроварадину, љевено у Карловцима, а које је Хофилер придао Фогарасију. Седам година касније, 1813, излио је Фогараси у Пакрацу звоно жупне цркве у Великој. Натпис на том звону има рељефно приказану руку, која показује на почетак текста:

FUDIT ME IOANNES FOGARASI IN OPIDO PAKRATZ ANNO 1813.

Сачуване су три фотографије, које је снимио проф. Владимир Ткалчић, такођер као члан споменутог Повјеренства, на колодвору у Сиску 31. X 1916, кад је то звоно било већ скинуто и допремљено у тај сабирни центар, одакле је отпремљено у лијеваоницу за израду топова. На првој снимци видимо читаво звоно (сл. 1). Било је високо 51 см, широко горе 39 см а доље 65 см, како је забиљежио проф. Ткалчић. Тежило је 178 kg. Најгорњи кружни појас подијељен је усправним петељкама шиљатих листова у низ положених пачетворинастих поља, у сваком од којих је мотив симетрично композираних лиснатих волута, које су у средини спојене копчом, а по сриједи се уздиже још једна усправна лисната петељка. Испод тог појаса је споменути натпис с руком, а затим слиједи опет украсни појас, у којем се у издуженим положеним пачетворинама више пута понављају мотиви положених лиснатих витица, које бочно носе два листа у облику палмета, а у средини је лик налик на чешер или јагоду. На доњем дијелу трупа бочно се налазио са сваке стране по један рељеф у усправно пачетворинасту оквиру: Распеће (сл. 2) и Богородица без гријеха зачета, окруњена, стојећи на полумјесецу, у облацима, држећи жезло у десници, а окруњено дијете на лијевој руци.

Премда неправилно обликована и размјештена слова натписа одају неспретност покрајинског љевача, ипак у лијепим витицама горњег и доњег појаса, а напосе у витком, елегантном лику Богородице видимо да је мајстор Фогараси умио укусно одабрати калупе својих орнамената.

На заузимање споменутог Повјеренства, откупио је загребачки Археолошки музеј од војних власти у вријеме споменуте акције реквизиције звона, међу осталим и једно звоно из Пакраца, које је касније одступљено Музеју за умјетност и обрт у Загребу, гдје се и данас налази (сл. 3).¹² У горњем појасу тог звона измијењују се велике и мале усправне палмете, а у појасу испод њих такођер рука показује на почетак текста:

Єпкпѣ пакрачки Ивѣнѣ ѿ Пѣтницѣ сѣнти даде л. х. 1813

У доњем појасу су исти мотиви положених витица као на пакрачком звону из 1813. с Фогарасијевим именом, које је снимљено у Сиску 1916. Висина је звона 42 см, а промјер 39,5 см.

У цркви св. Илије у Пакрацу забиљежено је звоно високо 33 см, а широко 40 см, с натписом: Anno 1813, које је зацијело такођер израдио Јоан Фогараси.

¹² Инв. бр. 11477. Каталог изложбе „Уметничка обрада метала“, Београд, 1956. II, стр. 64, бр. 666.

Вјеројатно је његов рад и друго звоно исте те православне цркве у Пакрацу, високо 37 cm, а широко 47 cm, с натписом:

СНЕ ЗВОНО ВАРОШИ ПАКРАЦ ХРАМА ЦЕ(Р)КВИ СТАГО ПРОРОК ИАНЕ А-Х- 1813.

У земунској православној цркви Рођења пресв. Богородице налазило се звоно промјера 120 cm, с натписом:

Благочестиво општество Земунскоје устројиша звоно сије и приложиша цркви својеј храму рождества пресвјатија Богородици на славу Божију за вјечноје воспоминаније избављенија Европи и шчастљива сојуза европејских монархов проти Наполеону лета 1815. Fudit Joan Fogarasi in Karlovci.

Исте године, 1815, излио је Фогараси звоно калвинистичке цркве у Фекетићу, у Бачкој. Натпис на том звону гласио је:

A Teremtőnek ditsőségére a Fekete-hegyi Ref Ekklesia öntette a maga költségen Ao 1815. A Kinek vagon füle a hallásra hallja. Mat XI R 15 vers. Tiszt Tud Kertvélyesy Pál ur papságában öntödött Fudit me Joh Fogarasi.

(На част Створитеља дала је излити на свој трошак реформирана црква у Фекетићу год. 1815. Тко има уши да чује, нека чује. Еванђеље по Матеју XI, 15. Изливано у лоба жупниковања велечасног Pál-а Kertvélyesy-ја. Излио ме Joh. Fogarasi.)¹³

У православној цркви св. Николе у Краљевцима код Руме забиљежено је звоно високо 35 cm, широко 51 cm, а тежине 71,5 kg, с натписом:

(рука) Fudit me Joanes Fogarasi in Karlovitz anno 1820

Рељефни ликови били су Распеће и с друге стране св. Никола.

За Археолошки музеј у Загребу откупљено је звоно које се налазило у истој тој цркви и било је изливано такођер 1820. године. Висина му је 52 cm, ширина око 65 cm, а тежина 202 kg.¹⁴

У оставштини мађарског хисторичара Flóris-а Rómer-а забиљежена су три звона у Митровици, која су зацијело сва три Фогарасијева дјела, а на двама је то и написано. На једном је био натпис горе:

FUSA SUM PER JOANNEM FOGARASI KARLOWITZI ANNO 1823

¹³ У Ráday архиву Реформиране интендантуре „Подунавља“ у Будимпешти. Каноничка визитација под сигн. G 152.

¹⁴ На звону је натпис:

(рука која показује на почетак натписа:)

СНЕ ЗВОНО МЋСТА ХРАЛЕВАЦА ХРАМА ЦРКВИ СТАГО ОЦА НИКОЛАА ЛЋТА 1820.

На овом се звону такођер налазе рељефи Распећа и св. Николе те трећи, којег описивач 1916. године није могао точно одредити (Богородица или св. Јосип?). Проф. Хофилер је забиљежио да је звоно било разбијено у три комада.

Diese dem; h: Demetrius M. geweihte Glocke ist unter der Regierung des Papstes Pius VII Franz I Kaisers von Oesterreich, dann unter dem Herrn General Barón Paul MIL-IRIA (треће слово је као окренуто слово L, односно као ћириљско Г) von SENTLERCHOLICS. DECHENT und PFARER JOSEPH STANICSH KIRHENVATERN FERDINAND EDELBECK UND JOHANN MARCSINKOVICS DURCH MILDE BEITRAEGE DER HERRN STAABS UND OBER OFICIRE SOVIE DER GEMEINDE ZU MITROVITZ GEGOSSEN VURDE ANNO 1823 IM MONAT MAERZ 13 ten.

(Ово звоно, посвећено св. Димитрију Мученику, изливено је 13. III 1823, за вријеме владавине папе Пија VII, аустријског цара Фрање I, под господином генералом баруном Паулом Милириа фон Сентлерхолих, деканом и жушником Јосипом Станићем, црквеним оцима Фердинандом Еделбеком и Иваном Марчинковићем, а прилозима штапских и виших официра као и општине митровачке.)

На другом је био натпис:

ZUM EHREN DER MARIA HILF UMGEOSSEN 1823
(Прелито у част Марије Помоћнице 1823)

На трећем (исто као на првом):

FUSA SUM PER JOHANNEM FOGARASI KARLOWICZI ANNO 1823

Flóris Rómer забиљежио је у Митровици још два звона, од којих је једно излио Мартин Фелтл у Грацу 1750, а друго је било датирано 1751.¹⁵ Проф. Хофилер забиљежио је да споменуто треће звоно, на којем је натпис: Fusa sum per Johannem Fogarasi Karloviczzi anno 1823, има доље на рубу такођер натпис: Fusa sum pro Mitrovica anno 1823. Имало је промјер 70 см, а налазило се у римокатоличкој жупној цркви. Било је скинуто, јер су 1910. године дошла три нова Самасина звона из Љубљане. Проф. Хофилер је додао: „Сада је опет успостављено.“ Зацијело то треба тако схватити, да је према опћем настојању у вријеме реквизиције 1915—1917. одлучено да се прелију три нова звона, а старо Фогарасијево из 1823. да се сачува. Према томе је вјеројатно још у звонику митровачке цркве.

Толико ми је за сада познато о Фогарасијевим дјелима.

Будући да натпис Фогарасијева звона у Врбасу из 1798. не каже гдје је левено, можемо само претпостављати да га је Фогараси излио у Врбасу, као што су и звона цркве у Хрушову (Körtvélyes-у) излита у самом том мјесту. Петроварадинско звоно из 1806. које је прелито у Карловцима (вјеројатно у Фогарасијевој лијеваоници) свједочи свакако да је тада постојала лијеваоница у Карловцима. То је важан податак у вези с наводима споменутог аустријског конфидента, који је сазнао да је 1808, дакле само двије године касније, неки левач звона из Карловаца излио топове за српску устаничку војску.

Видимо затим да Фогараси лијева звона у Пакрацу 1813. и за пакрачког епископа Јосифа от Путник, док је 1815, 1820. и 1824. поновно лијевао у Карловцима.

¹⁵ Биљешке Ромера из 60-их година XIX стољећа похрањене су у књижници Земаљског надзорништва за умјетничке споменике у Будимпешти, св. XLIV.

Ти подаци зацијело ће помоћи да се наставе истраживања о Фогарасијеву дјеловању у Карловцима, да се успоредбом с познатим Фогарасијевим звонима настоји установити да ли је његов рад оно звоно из 1806. у Петроварадину, ако је још бар у фотографији сачувано.

Врло је вјеројатно да ће евиденција звона у Војводини открити још неке Фогарасијеве радове, који би својим датумима као и својим ликовним значајкама, па и натписима на њима могли да нас још боље упознају с тим ердељским љевачем, који је толики број звона излио у нашим крајевима. Можда ћемо с временом сазнати посве поуздано и то да ли је заиста управо он био онај љевач звона из Карловаца који је успио излити прве топове за српску устаничку војску.

*

Премда напријед изнесени подаци о лијеваоници у Сријемским Карловцима 1806. године указују на то да је ваљда уистину неки љевач из Карловаца био 1808. први љевач топова за српске устанике у борби против Турака, није искључено да је тај „љевач из Карловаца“ био Јоан Бота, како је по једном писму Јоанове удовице закључио Миодраг Коларић.¹⁶

Због тога што се касније јавља Фогараси у Карловцима, не могамо па ни не смијемо само њега повезивати с Карловцима. Бота се, додуше, колико је до сада познато, не јавља као звонољевач у Карловцима, но то не искључује могућност да је управо он најприје био у Карловцима онај анонимни аутор петроварадинског звона 1806, па да се Фогараси тек касније, можда уистину тек око 1815, кад је забиљежен на звонима, први пут и јавља у Карловцима, јер за сада немамо никаква свједочанства да би Фогараси прије 1815. био у Карловцима.

Срећом, постоје сачувана, што у оригиналу, што у слици, бар нека звона једног и другог љевача, па ће се можда даљњим студијем значајки њихова рада успјети да утврди да ли је један од њих двојице био аутор петроварадинског звона, да ли Фогараси, или Бота, или можда нетко трећи. Та би анализа могла указивати на исправно рјешење у одговору на питање тко је био онај љевач из Карловаца који је излио прве топове за српске устанике.

За сада у прилог Боти говоре, поред писма његове удовице, и два звона: једно из 1808, које је он израдио за београдску цркву Сабора светих арханђела, и друго, које је према напису на њему Бота излио у Београду 1812.

Звоно из 1808. виси у звонику шибенске франјевачке цркве св. Ловре.¹⁷

¹⁶ М. Коларић, *Ко је био први Карађорђевог тополивац*, Зборник Матице српске, Серија друштв. наука, 7, Нови Сад, 1954, стр. 178.

¹⁷ На то звоно у Шибенику прва је упозорила „Хрватска мисао“, а од ње је то преузео „Одјек“ 8. XI 1913. У великој збирци *Стари српски записи и натписи* објавио га је Љубомир Стојановић у VI књизи, на стр. 153. под бр. 10429, с примједбом: „Израдио га млетачки ливац звона Иван де Бота.“ Та је књига изишла још 1926, а у новије вријеме поновно је скренута пажња на то звоно поводом изласка књиге Петра Колендића *Из старог Дубровника* (Српска књижевна задруга, књ. 388, Београд, 1964), гдје је у предговору Мирослав Пантић описао живот Петра Колендића, који је од 1918. био директор шибенске гимназије, те је (Колендић) у

Будући да је Бота, како ћу касније овдје описати, сам радио 1833. године звоно за фрањевачку цркву у Славонском Броду, можда је у тим додирима с фрањевцима дошло тада или касније и до откупа његова звона из 1808, које је првотнo било намијењено београдској цркви, а касније је доспјело у шибенску цркву св. Ловре. Но и то је само хи-

свом аутобиографском рукопису *Моја сјећања и занажња* приказивао како су Талијани од 1918—1921. као окупатори у Шибенику шиканирали становништво, а кад су напoкoм 12. VI 1921. морали oтићи из града, записао је Колендић у својим успоменама слиједеће: „Одређено је... да се улазак наших оружаних снага поздрави звоњењем звона са свих цркава у Шибенику... Ту је онда продро мој приједлог да најприје, за неколико минута осамљено звони једно мање звоно на фрањевачкој цркви св. Ловре, а затим да друге цркве уз пуцање прангија наставе. Видио сам, наиме, у једном звоннику те цркве једно звоно с ћирилским натписом, у коме се казивало да га је Правитељствујушчи совјет србски мјесеца марта 1808. године намијенио саборној цркви Светих Арханђела у Београду. Неки стари шибенски фратри причали су ми да је то звоно нашао давно некад забачено у млетачкој ливници де Бота, један њихов сабрат, па да га је за мале паре купио и донио га у Шибеник, иако га се никако није могло употребити с другим звонима те цркве скупа, јер да се с њима никако није слагало у звуку. Значи, израђено је било то звоно мало пред пораз Карађорђево Србије од 1809, па је тако кад су у Венецији ваљда мислили да се Србија неће више ни подићи, продато католицима далеко од Београда. Сад је то пркосно звоно требало да симболично, прво од свих, поздрави прве вјеснике слободe, који су те вечери били само жандари, што је могло да се тумачи и као лош предзнак будућих слобода у пространој и моћној Краљевини... Наша војска дошла је два-три дана касније, заносно дочекана од раздраганих Шибенчана и Шибенки.“ Тај Колендићев текст, који је Мирослав Пантић објавио на стр. 23. споменуте књиге, поткао је С. Року да напише у „Веснику“, органу Главног савеза удруженог православног свештенства СФР Југославије, чланак *Звоно из првог српског устанка* (Београд, 1. XI 1966, на стр. 5), гдје је углавном пренио податке из Колендићеве књиге, но десила се тискарска погрешка, па је у мјесту 1808. одштампана 1806. Вјерoјатно је због тога М. Урошевић у загребачком „Вјеснику“ 21. I 1967. на стр. 13. написао да је то звоно „у мјесецу ожујку 1806. било наручено код познате млетачке левачнице *De Volta* за београдску Саборну цркву... звоно је било саливено године 1808, али Млечани су били увјерени да је Карађорђева Србија пропала и пошљика је остала на складишту. Тако је звоно пуних двадесет година чекало купца. Негдје око 1830. године у Венецију се упутитише фратри самoстана св. Ловре да за своју цркву купе три звона. Међу довршеним нашља су се два већа и оно мало звоно. Шибенским фрањевцима сигурно се журило и они су закључили брзо посао. Звоно намијењено београдској цркви добили су уз попуст“.

Најљепше захваљујем и на овом мјесту о. Јосипу Солду у Сињу, који ми је саопћио да су горњи Урошевићевии подаци забиљежени на темељу разговора у којем су по сјећању навођени приближни датуми, па је одатле дошло до нетачних констатација и комбинација. О. Јосип Солдо објавио је своју студију *Самостан св. Ловре у Шибенику* у зборнику „Качић“, год. I, Сплит, 1967, гдје се на стр. 51—52. налазе подаци о звону из 1808: „Интересантно је забиљежити, да је најмање звоно тешко 400 фунти (UT-DO) било саливено још 1808. а наручио га је (мјесеца ожујка) 'Правитељствујушчи Совјет Србски' за саборну цркву св. Арханђела у Београду, како пише на самом звону, које је направио Иоан де Бота. Његово се име налази унутар истог звона. Како оно због неуспјеха I српског устанка није упућено у Србију, неки га је левач допренио у Венецију и касније га је фирма продала фрањевцима, јер се у рачуну изричито навађа 'за esistente Ut di funti 400 ossia g.v.o. 468 sigra'“. Како се већ неколико деценија забуном провлачила у нашој литератури вијест о млетачком левачу Де Боти, замолио сам о. Солда да би провјерио у архивској грађи податке о набави звона у Венецији. О. Солдо ми је најсусретљивије саопћио точан пријепис натписа на звону и сигнатуру „ИОАНН ДЕ БОТА“ унутар звона. Према списима сачуваним у самостанском архиву, које је отац Солдо навео у биљешкама 212—213 на стр. 51—52. своје студије, може се установити слиједеће (Архив самoстана Шибеник, фасцикл III, бр. 11—13): Под бр. 11 самостан моли 23. VI 1845. „Intendenza“ у Задру да дозволи извести 5 старих звона укупне тежине 781

потеза. Битно је да се на том звону из 1808. налази ознака „Јоанн де Бота“.¹⁸ Оно има промјер 70 см, а и висина му је такођер отприлике толика. На њему пише ћирилицом (по Ј. Солду):

Цркви храма Соборъ святихъ архангелъ у Београдѣ Правѣтелствѣјушии Совѣтъ
Бервски мѣца марта лѣта посвѣщаетъ звоно ово 1808

(По Стојановићу VI, 10429): Цркви храма Собор святих архангел у Београдѣ посвјашчаѣт звоно ово Правителствујушчи Совјет Бервски мјѣсѣца марта лѣта 1808.

Испод ријечи „Београду“ налази се лик св. Марка у православном орнату са штапом у руци, а око главе пише: СМ—КО. Испод ри-

фунте да би се прелила у нова. Под 12: Млетачка лијеваоница звона Canziani e Bazo пише из Венеције 13. VIII 1845. гвардијану да ће два нова звона, која ће излити, бити тешка око 2.450 млетачких фунти, а од тих ће једно имати глас FA (тешко око 1650 ф.), а друго глас LA (око 800 фунти), како би се ускладила с трећим, већ постојећим звоном, које има глас DO (а тешко је 400 фунти). односно око 468 млетачких фунти) „affine di combinare una bell' armonia di Prima, Terza e Quinta. Под 13: Обрачун о изливеним звонима од 9. децембра 1845. према којем је

ново велико звоно тешко	1.624,9
друго	796,6
звончић	53,9
укупно libre grosse vegete	2.475

Према томе је tt. Canziani e Bazo 1845. излила два нова звона да их усклади с трећим, већ постојећим, које је вјеројатно управо оно из 1808 (за esistente DO di funti 400 ossia g.v. 468 sicca), док је звончић од 53,9 фунти неко мање звонце.

Како наводи о. Солдо у споменутој својој радњи на стр. 52, у првом свјетском рату средње је звоно реквирирано. У свом писму од 1. III 1967. описао је отац Солдо велико звоно промјера 1,10 m, високо 1,15 m, на коме је сигнатура творнице Venetiis Canziani et Bazo, а изнад тога ознака: Anno salutis MDCCLXV. На средини звона је лик жалосне Госпе (Pieta), а уз биљни украс на звону су још два лика: св. Ловре и св. Антуна. О судбини звона из првог српског устанка писао је Тихомир Ђорђевић у Ш'шићеву зборнику, Загреб, 1929, стр. 417: Године 1813. Карађорђева Србија паде „под турско иго“. Велики везир Куршид-паша, дошавши у Београд 13. октобра 1813, покушао је да забрани звоњење звона чак у Земуну, да се не би у Србији њиховим гласом муслимани саблажњавали. О опстанку звона у покореној земљи није могло бити ни речи. Нека су јамачно, по старом обичају, завојевачи упропастили, нека су разнесена надалеко, чак преко граница турске државе. — Затим Т. Ђорђевић наводи низ звона из 1807—1811, о којима ће бити више говора нешто ниже у овој радњи. Ђорђевић спомиње да је „нека звона становништво закопало у земљу, да ту чекају, кад ће понова зазвонити, а нека је успело да кришом пренесе у Аустрију и преда нашим људима на аманет“.

Знамо да је Јоан Бота године 1833. у Новој Градишки излио звоно за франјевачку цркву у Славонском Броду. Можда је том приликом сам Бота понудио франјевцима оно звоно које је био излио за Саборну цркву београдску. Није искључено да је 1813, пригодном уклањања свих звона из Србије, Бота сам преузео то своје звоно. Дакако да су то само хипотезе, но можда ће нас оне довести на прави пут истраживања како је Ботино звоно за београдску Саборну цркву доспјело у франјевачку цркву св. Ловре у Шибенику.

М. Урошевић је покушао фотографирати Ботино звоно на цркви св. Ловре, али му је то, због високог смјештаја звона, слабо успјело (усп. „Вјесник“, 21. I 1967, стр. 13).

¹⁸ Значајно је да је Бота своје име сакрио 1808. године на унутарњој страни звона, док би љевачи иначе редовно стављали своје име сприједа, односно на вањски плашт звона. Очигито, Бота није желио да његово име 1808. буде превише познато у јавности.

јечи „цркви храма“ је приказ Калварије у четвртастом оквиру. Код крижа су приказани сунце и м'есец те слова IC—XC, док је код Марије CM, а уз св. Јована нема никаквих слова. И тај приказ Христа на крижу, Марије и св. Јована изведен је у византинском стилу, како истиче Јосип Солдо. Унутар самог звона је натпис: Ioann de Botta.

Нигдје није Јоан де Бота споменуто мјесто гдје је то звоно изведено. Слиједеше звоно на којем се он спомиње начињено је у Београду 1812. Врло је вјеројатно да је звоно из 1808. настало такођер у Београду. Ако је управо Бота био онај љевач звона из Карловаца, тада бисмо то могли закључити по извјештајима споменутог аустријског поузданика, који је забиљежио да је Милисав Петровић био отпочео својим покушајима да излије топ већ у прољећу 1808, но пошто то није успјело ни њему ни ковачу Јовану Петровићу, устаници су повјерили лијевање топова звонољевачу из Карловаца, који је ту радио на лијевању звона, и тај је заиста успио излити прво један топ од 4 фунте, а крајем августа још један топ и нешто касније још два. Будући да на Ботином звону из 1808. није забиљежено гдје је лијевано, није искључено да је оно настало и другдје, а не у самом Београду. Могуће је да је у то вријеме, у прољећу и љету 1808, боравио у Београду неки други љевач, тај анонимни Карловчанин, који је затим лијевао и топове.

Претпоставимо ли да Бота можда и није био први љевач топова за српску војску, ипак има, поред података из писма његове удовице, свједочанство да је Бота, након рада за београдску цркву 1808, четири године касније извео у самом Београду, како он сам каже на том истом звону: „за владјенија г. Георгија Петровић верховнаго вожда и кавалер[а] народа сербског“, звоно за манастир Радовашницу.¹⁹

Подаци који слиједе такођер потјечу из споменуте оставине проф. др Виктор Хофилера, те нам према натписима на звонима, евидентиранима у доба првог свјетског рата, пружају увид у дјелатност Јоана Боте и његових наслједника.

Према забиљешкама проф. Хофилера, налазило се 1917. у сријемском селу Моловину код Шида у парох. цркви св. архангела Гаврила звоно тешко око 80 kg са слиједећим натписом:

Звонъ звонъ вистъ рѣкодѣлецъ 'Иванъ Ботта родом из Брдела.
Звонъ принадлежитъ манастира Радовашичѣ храмъ цркве свѣтихъ архангел
Михаила слито за владѣнїа г. Георгиа Петровиѣ верховнагѣ вожда и кавалер
народа сербскагѣ въ Београдѣ лѣта 1812.

¹⁹ Црква манастира Радовашнице под Цером (југозападно од Шапца) посвећена је св. арханђелима Михаилу и Гаврилу (Др Влад. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950, стр. 865—866). У пријепису проф. Хофилера види се да је он сам исправио ријеч: *Радовашичичу*, која је вјеројатно била на звону недовољно јасна, ставивши изнад слова „иш“ у загради „ши“. Посљедње слово у ријечи „монастир“ забиљежио је проф. Хофилер као да је налик слову „ја“ у ријечи „свјатих архангел“. Име манастира читало би се и са коректуром проф. Хофилера *Радовашиничу*, но можемо претпоставити да је ћирилично „ц“ у натпису било налик слову „ч“, а да ли је слово „и“ на крају те ријечи било јасно видљиво „у“ у напису, па је можда Ботина грешка, или је ту стајало друго слово, али нејасно, можемо данас само наслућивати. Ипак држим да управо Хофилерова властита коректура *Радовашини*... указује да је ту сигурно била ријеч о манастиру Радовашници.

То звоно открива нам да је Јоан Бота био родом из Ердџа и да је лијевао звоно још 1812. у Београду за вријеме Карађорђевог владавине. Тиме то звоно потврђује везе звонољевача Јоана Боте с Београдом Карађорђевог доба, па чини још вјеројатнијима и наводе из писма Ботине удовице да је њен супруг звонољевач радио топове за Карађорђеву војску.

Узмемо ли као вјеродостојне извјештаје оних аустријских конфектената који тврде да су устаници 1808. године, последице неуспјелих покушаја Милисаве и Јована Петровића, дошли на мисао да повјере лијевање топова неком „звоноливцу из Карловаца, који је ту радио на ливењу звона“, и да је тај већ од првог покушаја успио да излије један топ, а крајем августа још један мањи топ и нешто касније још два²⁰ — можемо за сада узети, док не будемо знали више о Јоану Боти, да је можда Фогараси из Карловаца такође већ 1808. радио звона и топове у Београду, а 1812, односно око тог доба, да је и Бота био у Београду, па је ваљда у то вријеме и радио за Карађорђеву војску. Како спомиње и М. Коларић,²¹ било је неког сачувано много топова из Карађорђевог ливнице. Сви су имали на себи угравирани натпис са датумом ливења, а неки чак и српски грб. Било их је из 1808, 1809, али највише из 1812. године. Развукли су их Турци и Аустријанци. Аустријанци су их продавали као старо гвожђе. Дио једног од тих старих топова сачуван је и носи натпис:

„За владјенија Георгија Петровича Перваго, верховнаго вожда сербска[го] народа 1821 года слит у Београду.“²²

Од 1809. до 1812. радила су у Београду и два ливца из Луганског артиљеријског завода: Козма Калињин и Григорије Пољаков. Тек у августу 1812. повукоше се и они с руском војском.

Топови с натписима из 1808. и 1809. могли би бити Фогарасијеви или Ботини, а можда и Милисаве Петровића, ако нису посве поуздани они извјештаји аустријских конфектената и ако има ипак нешто истине у оним вијестима што нам оставише Вук Караџић, Ранке и Сима Милутиновић, који сви хвале Петровића због топова што их је израдио за српску војску. М. Коларић је упозорио и на то да ни продукција руских тополиваца није задовољавала потребе устаника за артиљеријом, па се настојало придобити још страних стручњака. Због тога су аустријске власти 1811. помно пратиле кретање звонољевача Томе Ричинија, који је тада боравио у Панчеву и Земуну.²³ Немамо података о Ричинијеву боравку у Србији, па он вјеројатно није ни прешао у Србију.

Вриједи овдје напоменути да нам грађа из оставине проф. Хофилера омогућује да нешто више сазнамо и о том Томи Ричинију.

²⁰ М. Коларић, нав. мј.

²¹ Историјски гласник, 4, 1949. стр. 37.

²² У Историјском музеју Србије, уређеном у Конаку кнеза Милоша у Топчидеру, изложен је на првом спрату устанички топ изливен у београдској тополивници 1811. године, а у приземљу топ изливен 1812. у истој тополивници (усп. каталог изложбе „Први српски устанак“, Београд, 1954, стр. 43). У истом музеју налази се слика, рад Косте Милићевића, која приказује Карађорђеву тополивницу у Доњем граду београдске тврђаве, крај куле Небојше.

²³ Зборник Матице српске, Серија друштвених наука, 7, Нови Сад, 1954, стр. 179.

Управо из 1811. године, кад је Ричини био тако сумњив аустријским властима, потјече веће звоно из *Гргуреваца*. На том звону је био натпис, који је проф. Хофилер овако прибиљежио према запису у оставини мађарског хисторичара Флориса Ромера:

Бен звонѣ ц: села Грегѣревицы св. архистратиговѣ Серонса иждивенцем цѣлаго швцества благочестиваго при гдн пар. вас. Марк. и Филип. Сѣбра: 1811. маистер Тома Ричинни.

У парохијској цркви св. архистратига у *Лаћарку* налазио се натпис на звону које је имало промјер 90 см:

Fussa (f) per Tomaso Ricini Mitrovicii 1815

У римокатоличкој жупној цркви у *Старим Микановицима* евидентирано је звоно промјера 78 см, које је био салио:

Tomaso Ricini in Mitrović 1816

Будући да према тим подацима видимо да је у *Сремској Митровици* постојала 1815. и 1816. а можда и прије и после тих датума, *лијеваоница Томаза Ричинија*, вјеројатно је у тој лијеваоници настало и звоно непозната поријекла које је у доба првог свјетског рата у *Никинцима* било предано за лијеваонице топова, а чини се да је бар у посљедње вријеме тада било употребљавано у *Товарнику*. Доље на рубу звона био је запис:

Лѣта 1815 8 Митровицѣ

Горе је на звону штанцом био ударен ситним словима натпис: GJURA PARDOVICKI, а на доњем је пољу било дијелом угравирано а дијелом истом штанцом ударено:

1910. JUNIUS 29. TOVARNIK

Најмлађе Ричинијево звоно које нам је до сада познато потјече из 1819. године, а било је израђено за цркву у *Грку*. У натпису се не спомиње лијеваоница у Митровици, па је можда мајстор Ричини звоно излио у самом Грку. Натпис је мјестимице доста нејасан, јер је можда на самом звону било грешака или нејасно видљивих слова. Према забиљешци у оставини проф. Хофилера, гласио је овако:

Бо има оца и сна и стю дха сласа сје звоно ш Герка сре Николаа при имп Францѣ Ја е импери Стеф ѿ Стратимирович оврст ѿ лантнер кап Бавицк-и Ик Боводич лант Сто Попович прот ено Иванович пар Њв Илич и Марматов тѣт Китич и пр прѣлож правос швц герчанск — л. г. 1819. М. Ricini

Било би занимљиво истражити даље податке о дјеловању Томе Ричинија у нашим крајевима, а напосе како дуго је трајала његова лијеваоница у *Сријемској Митровици*. Може ли се установити каква веза

између те лијеваонице и оне Ф. Фукса, која је постојала 40-их година XIX стољећа?²⁴

Овдје би се за сада у вези с Ботом могло примјетити да је отприлике у вријеме док су аустријске власти будно пратиле кретање талијанског звонолијевца Ричинија, Ердељцу Боти успјело да пређе у Београд.

За сада су нам, дакле, из раздобља првог српског устанка позната само два звона Јоана де Боте, од којих је оно за београдску Саборну цркву 1808. године лио можда у самом Београду, али то на звону није споменуо, док је оно из 1812. излио у Београду.

Евидентирано је још неколико звона која бисмо могли проучавати у вези с дјеловањем лијеваонице у Карловцима или с радом двојице ердељских љевача Фогарасија и Боте. Наиме, након звона прелитога 1806. у Карловцима за петроварадинску цркву (о којем је напријед било опширније говора у вези с подацима о Фогарасију) слиједи звоно из 1807. године за цркву Сабора св. арханђела у Београду,²⁵ па звоно из 1808. за исту београдску цркву, које је сигнирао Јоан де Бота. Успоредимо ли натписе на тим двим звонима из 1807. и 1808. можемо претпоставити да би и оно у Крајови из 1807. могло бити рад де Боте, што ће можда бити могуће и провјерити ако звоно још постоји. — С тим београдским звонима из 1807. и 1808. године можемо повезати звоно манастира Љубостиње из 1807. године²⁶ и три звона из 1808, од којих су једно приложили буљкубаше Александар Дукић и Милован Гарашанин цркви у Венчацу,²⁷ а друго „Георгије Петровић, комендант из

²⁴ У оставини проф. Хофилера налазе се подаци о двима звонима из римокатоличке жупне цркве у Липовцу. На мањем звону, тешком 25 kg, налазила се ознака да је саливено 1847. у Митровици код звонолијевца Ф. Фукса, а на већем, тешком 135 kg, а промјера 61 cm, налазио се, према подацима које је проф. Хофилер примио с терена, натпис да је звоно „саливено год. 1813. у Митровици од Ф. Фукса звонолијевца“. Проф. Хофилер, посумњавши у тачност тог податка зацијело због натписа на мањем звону, ставио је опаску: „Сигурно није истина.“ Према томе, ако звона нису сачувана, можемо само наслућивати да је веће звоно било ваљда љевено 1843. или можда 1853, ако није чак исте године кад и малено.

²⁵ Сачувало се то звоно у Румуњској, у Крајови (Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. V, Ср. Карловци, 1925, стр. 272, бр. 8975). Објављено је у *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, Bucarest, 1921, 3—4, стр. 58. Натпис гласи по Стојановићу:

Церкви храма Сабора св. арханђела оу Београдоу посвѣщаетъ звоно ово Правителствоујуци Совет Герески. 1807.

Стојановић поновно регистрира то звоно у VI књизи на стр. 152, бр. 10424, гдје је умјесто ријечи „сѣборъ“ објавио „сѣора“, што је вјеројатно исправно.

²⁶ То звоно манастира Љубостиње можда је некоћ било намијењено неком другом манастиру, јер је у натпису ријеч „Љубостињу“ урезана оштрим оруђем на иструганом мјесту, гдје је ваљда стајало име неког другог манастира, или је мајстор погрешно излио слова, па их је морао остругати и исправити. Натпис је објавио Стојановић (II, 3849, по пријепису Андре Гавриловића):

Господаръ Огнан Милѣтиновичъ прѣложи звоно 8 манастирѣ (Љубостиню) лѣта 1807.

²⁷ Венчац је западно од Тополе, Карађорђево резиденције. То звоно се сачувало у Румуњској, у цркви *Brancoveni* (Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. V, Ср. Карловци, 1925, стр. 273, бр. 8983. Објављено је у *Bulletin de l'Institut*

вароши Смедерева“,²⁸ док је треће приложио „Борђе Петровић у варош Смедерева“.²⁹

Вјеројатно је из београдске лијеваонице звоно београдске Високе школе, настало 1810. године, а сачувано у манастиру св. Арханђела крај села Кучевишта у Скопској Црној гори.³⁰

Посебно је занимљиво звоно евидентирано на сахат-кули у Зворнику,³¹ приложено у Лозници 1811. године. Ово је временски најближе другом Ботином звону, које је он слио 1812. у Београду. Ако је сачувано то зворничко звоно, можда се у њему с унутрашње стране може наћи Ботин запис као на шибенском, или би успоредба с опремом шибенског звона могла потврдити Ботино ауторство.

Знамо ипак да је у то вријеме, године 1811, лијевао звона и Томазо Ричини, па би звоно могло потјецати и из његове радионице, но управо Ботино звоно ливено у Београду 1812. указује на могућност да је Бота излио и звоно за Лозницу.

У вези с истраживањима како је и када Ердељац Јоан де Бота дошао у Србију, ваља имати на уму да су већ у фебруару 1806. Срби молили руску владу за оружје за 50.000 људи и сто до двеста топова,³² а 24. марта 1807. дошли су у Букурешт руском главнокомандујућем Михељсону српски депутати да га моле за војну помоћ, те су, међу осталим, саопћили да би требали мајсторе који знају топове и ђулета лити, јер се у свим освојеним градовима, а нарочито у београдском, налази довољно материјала од распрснутих топова и неупотребљиве

pour l'étude de l'Europe sud-orientale, Bucarest, 1921, стр. 58). Натпис гласи по Стојановићу:

Сіе звоно приложи Александра (?) Доукић, воулоукваша, и Шилованъ Гарашанинъ оу цѣрквоу Бенчацъ. лет 1808.

²⁸ Евидентирано је на сахат-кули у селу Малишији (округ призренски). Усп. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. VI, Београд—Ср. Карловци, 1926, стр. 153, бр. 10430:

Приложно Георгије Петровић, комендант из вароши Смедерева 1808 године.

²⁹ Евидентирано је у тврђавици призренској (Стојановић, нав. дј., књ. VI, 3859, према дјелу Ј. С. Јастребова, *Подаци за историју српске цркве*, Београд, 1879; усп. такођер гл. XLII, 357):

Сіе звоно приложи Ђорђе Петровић, у варош Смедерева 1808.

³⁰ Српски етнографски зборник, књ. VI, Београд, 1905, стр. 504. Описујући насеља у Скопској Црној гори, забиљежио је Светозар Томић да се у манастиру св. Архангела, удаљеном пола сата од села Кучевишта, налази звоно из 1810. године, тешко око 5—6 kg, на коме је овакав натпис:

| Бодствуйте дѣхом питаж љм св (глава св. Саве приказана) Савва просвѣт сербск просвѣщенію юности у заведенной великом шк(о)ли у Београду 1810.

³¹ Стојановић, нав. дј., III, 5917; Политика, 10. XII 1927:

| Сіе звоно приложи г. Антоніе Богичеви, воивода во краиѣ Покрова матере воже, Богичъ... Ѣфта, Шилоша синва егво у Лозницѣ 1811 лѣто.

³² Владимир Ђоровић, *Историја Југославије*, Београд, 1933, стр. 427.

ђулади свакога калибра.³³ Осамнаестог јуна 1807. сјединили су се на Штубику руски генерал Исајев и хиљаду руских војника са српском војском, те су већ сутрадан однијели прву заједничку побједу над Турцима.³⁴ Кад је ускоро затим Русија склопила мир с Француском, па у августу 1807. и примирје с Турском, које се распрострло и на Србе, могли су Срби у години и по примирја одахнути од ратовања али и спремати се за будућност. Тада је Правитељствујући совјет подигао у београдском Доњем граду топо- и звоноливницу, јер се — као што износи Арсенијевић Баталака — „у граду београдском много великих топова налазило, који по справи својој, нити су могли за поље, нити за горе, употребитељни бити, а тако исто налазило се и много разбијених топова, које је све, по захтевању потребе, ваљало преливати и стварати их за настојећу потребу. И зато је Совјет, као што мало више рекосмо, сад установио у доњем граду формалне, за војене потребе, радионице. Ту су се топови за рат и звона за олтаре Божје саливали; ту су се ћулета за топове саливала...“.³⁵

Путовање Ердџаца Фогарасија могли смо прилично детаљно пратити, а долазак његова земљака Јоана де Боте можда је био уследио да задовољи оне потребе које су Срби били изнијели већ у фебруару 1806. руској влади, а српски изасланици поткријепили увјеравањима о могућности лијевања топова, која су предочили у Букурешту у марту 1807. Михељсону. Је ли се Бота тада затекао у Влашкој, па је упућен у Србију, или је његово путовање текло другим смјеровима, то ће можда открити архивска грађа сачувана у Румуњској. Вјеројатно је и Бота, као и онај засад загонетни „карловачки звоноливац“, кога је денунширао аустријски конфидент да је лијевао топове за српску војску, знао као човјек од струке поред звона правити и топове, па је зацијело због тога 1808. и радио за Правитељствујући совјет, но и те појединости о Ботиним способностима могли би открити архивски подаци из Трансилваније. Засада нам о томе говори само писмо Ботине удовице из 1860. године, које спомињем касније у овој радњи.

*

Занимљиво је да су сви ти левачи звона који се спомињу у вези с првим српским устанком, тј. Милисав Петровић, па „левач из Карловаца“, који је можда идентичан с Фогарасијем, затим Ричини, па напоскон и Бота, наставили са својим радом у нашим крајевима лијући звона за цркве у Сријему и Славонији.

Петнаест година након Ботина звона леваног у Београду, датирано је звоно које је Бота извео 1827. године, но без ознаке мјеста у којем је изливено. Можда у самом Свилошу. У доба првог свјетског рата налазило се у православној цркви села Свилоша код Илока. Било

³³ Лазар Арсенијевић-Баталака, *Историја српског устанка*, део први, Београд, 1898, стр. 244.

³⁴ Владимир Торовић, нав. дјело стр. 434.

³⁵ Лазар Арсенијевић-Баталака, нав. дјело, стр. 360.

је високо 62 cm, широко 73 cm, а тешко 208 kg. У горњем дијелу имало је испод орнамента натпис у два реда:

Сіе звоно мѣста Свилоша храма церкви Коведеніа прѣс. Бци при парохѣ Георгіе Георгіевич сливено чрез Јоан Ботте г. 1827

Из слиједеће, 1828. године потјецало је Ботино звоно изливено за гргуревачку цркву св. архистратига. То су зацијело Гргуревци код Сријемске Митровице. Према Хофилеровим записима, звоно је имало натпис:

Сіе звоно устроена иждивеннем влагоу: овци грегѣрвачкаго церкви хр. стнх архистратигов при парохѣ г. Касиано Маркович 1828 сливено чрез І: Ботте

Четири године касније настало је звоно из 1832. које је припадало сурчинској филијали земунске жупе. Имало је натпис у горњем дијелу:

FUDIT CAMPANAM IOHANNES BOTTA SURCSINI ANNO 1832

Доље на рубу писало је:

MUNIFICENTIA COMMUNITATIS SURCSINENSIS

Звоно је, дакле, набављено средствима сурчинске опћине, а Јоан Бота излио га је у самом Сурчину.

Слиједеће године излио је Бота у Жупањи звоно које се чувало 1917. у римокатоличкој жупној цркви у Гундинцима (код Велике Копание у жупањском котару). Имало је промјер 50 cm, а натпис:

FUSA XUPPANYE PER IOANNEM BOTTA AD 1833

Исте године излио је Јоан Бота у Новој Градишци звоно сачувано у жупној цркви у Бебрини (кот. Брод). У оставштини проф. Хофилера сачувала се фотографија тог звона, снимљена на жељезничкој станици у Сиску, гдје се налазило стовариште звона реквирираних у доба првог свјетског рата (сл. 4). На слици видимо, на плашту звона у уставном овалном медаљону, читав лик римског војника окренутог еп фасе с крижем у десници, а штитом у левици. Крај њега су у истом овалу иницијали: G. M., вјеројатно Georgius Martyr. У доњем дијелу звона видимо само три рељефна колута, а у горњем дијелу тече изнад медаљона вијенац од низа спуштених листова акантуса. Изнад тог вијенца у два појаса налази се натпис:

(рука која показује на почетак:) AVE MARIA GRATIA PLENA ANNO 1833

FUSA PER IOANNEM BOTTA NEO GRADISCAE

Било је тешко 201 фунту, дакле око 100 kg, високо 40 cm, а широко 54 cm.

У Новој Градишки излио је Бота исте године и звоно за фрањевачку цркву прѣсв. Тројства у Славонском Броду. Било је високо 47 cm,

широко 63 см. Према Хофилеровој биљешци, било је фотографирано на станици у Броду, но, на жалост, та фотографија досад није пронађена. Звоно је имало горе натпис:

(рука која показује на почетак:) *Fusa campana per Joannem Botta*

На рубу је било угравирано:

Neogradiscaae ao 1833.

Ecclesiae p.p. Franciscanorum ad ss. Trinit. Brood.

У Чепину (котор Осијек) имало је веће звоно римокатоличке жупне цркве пресв. Тројства натпис у два реда:

A. 1775. Eli Cinderi nata Adamovics, a. vero 1834. duas in unam refundendo Ivan Cap. Adamovics ss. triadi dicavere. Me fudit J. Botta Csepini.

Било је то овеће звоно, но о његовим размјерама и тежини нису нам сачувани подаци. Према Хофилеровој биљешци, вјеројатно је 1775. био салио два звона за ту цркву Мартин Фелтл, љевач звона у Грацу, који је тих година много звона извео за цркве у Хрватској. Та звона, која је поклонила цркви Елизабета Чиндери, рођена Адамовић, дао је 1834. прелити у једно звоно Иван Капистран Адамовић за споменуту цркву, а то прелијевање извео је у самом Чепину Јоан Бота.

У римокатоличкој жупној цркви у *Новом Сланкамену* налазило се звоно промјера 51 см, а тешко, према подацима у визити 1865. године, 127 фунти, дакле око 63 kg. Имало је натпис у два реда:

Munje raztopljem, žive zovem mrtve oplakujem

Levano pod županom Ivanom Molnarom 1841. poslom I. Botta.

Према споменутој визити из 1865, то је звоно било лијевано у Бежанији. Занимљиво је да је под утјепајем народног препорода натпис на њему био на хрватско-српском језику.

Осврнемо ли се на звона која смо управо размотрили, видимо да можемо пратити рад Јоана Боте након београдског звона из 1812. у прилично повезаном слиједу од 1827. од 1841. Можда ћемо једном моћи сазнати гдје је био Бота и шта је радио од 1812. до 1827. Можда је био у служби Милоша Обреновића. Ботина удовица писала је кнезу Милошу 1860, молећи га за припомоћ, да је њен муж „кад су Србљи под Карађорђем и Вашом свјетлости противу Турака војевали, — топове за српску војску лио“. Можда је Бота заиста кроз све вријеме Милошевих настојања да избори аутономију за кнежевину Србију био у Србији. Занимљиво је да се Бота поново јавља тек 1827, дакле у вријеме кад је Милош могао бити готово посве сигуран у успех руске интервенције и кад је ослабљена Турска у току преговора вођених у Акерману морала усвојити руска гледишта у љету 1826, па је у јануару 1827. кнез Милош то објавио радосној скупштини.

Можда је Бота заиста и у другом српском устанку 1815. лио топове за српску војску. Кад је затим дошло до примирја, могао је Бота наставити и у Србији са својом дјелатношћу звонољевача.

Ботина удовица спомиње у свом писму од 1860. године да је Бота ослијепио и ускоро затим умро. М. Коларић је схватио те ријечи удовичине да је Бота — ако је 1808. он лио топове у Београду за устаничку војску — ускоро затим ослијепио и умро. Мени се чини, према томе што сада знамо, да је Бота вјеројатно не само 1812, као што нам свједочи његово звоно изливено у Београду, него и касније био у Србији, па ваљда радио заиста и за кнеза Милоша.

Према горњим подацима, који показују дјеловање Јоана Боте од 1927. до 1841, можемо закључити да је Јоан Бота умро тек након 1841.

У Карловачком конзисторијалном архиву нашао је М. Коларић уговор Стефана от Ботта начињен 23. јуна 1846. за ливење једног звона за село Бешеново.³⁶

У оставини проф. Хофилера налази се забиљешка о звону које је салио Стефан Бота из Вршца 25. марта 1850. „изживенијем общества иррижког цркве св. оца Николаја у Војводству Србије при патријарсе Јосифе првом“. То звоно за Ириг било је тешко 802 kg, а пјомјера 528 mm. На плашту је имало двије светачке слике, тј. рељефе, српски грб и натпис:

Ово звоно саливено изживенијем общества иррижког цркве св. оца Николаја у Војводству Србије при патријарсу Јосифу Первому

У горњем дијелу звона био је натпис:

Дивно чрез Стефана Ботта из Вршца лѣта 1850 мес марта 25

Проф. Хофилер сачувао нам је и понешто нејасан податак о неком звону Николајевске цркве у Иригу, које је било велико, тешко 728 kg, а саливено од Боте у Иригу године 1850.

Натпис на звону исте цркве, тешком 802 kg, говори о звонољевачу Стефану Боти из Вршца.

Удовица Јоана Боте у свом писму 1860, као што пише М. Коларић, назива свог покојног мужа звоноливцем из Вршца. Могуће је, према томе, да је већ Јоан Бота поткрај свог живота уредио лијеваоницу у Вршцу. За сада не знамо кад је умро Јоан Бота. Можда већ прије 1846, будући да се тада већ спомиње Стефан от Ботта, но није искључено да је Јоан био тада још жив. Можемо наслућивати да је негдје средином четрдесетих година постојала у Вршцу лијеваоница, коју је ваљда основао Јоан Бота, а затим ју одржавали дуги низ година његови наслѣдници.

Ако је тачно да је у Иригу саливено Ботино звоно тешко 728 kg за иришку цркву св. Николе, вјеројатно је и оно друго звоно за исту цркву, тешко 802 kg, излио Стефан Бота из Вршца у самом Иригу. Зато ваљда и каже натпис да је Стефан звонољевач „из Вршца“, а не да је

³⁶ Зборник Матице српске, Серија друштвених наука, 7, Нови Сад, 1954, стр. 178.

звоно љевено у Вршцу. Но управо то свједочи такођер да су се Боте тада већ усталили у Вршцу.

Двије године касније, 1852, салили су звоноливци „Браћа Бота“ у Вршцу звоно за православну српску црквену општину у Буковцу. Налазило се, према биљешкама проф. Хофилера, у парохијској цркви Вознесенија Христова у Буковцу код Петроварадина. Имало је промјер 111 см.

Браћа Бота вјеројатно су били већ споменути Стефан и уз њега Ђорђе Бота, јер се 1871. јавља као љевач звона Ђорђе Бота син у Вршцу.

Храму св. великомученика Георгија у Славонској Пожеги посветила је 1863. године српска православна општина звоно тешко око 350 kg, које је било „ливено у Вршцу чрез браћу Бота“.³⁷ Исте године излила су браћа Бота за исту цркву и друго звоно, високо 54 см, широко 75 см, а тешко 212 kg.³⁸

У вријеме између буквачког звона из 1852. и оног у Славонској Пожеги из 1863. године, која су оба била ливена у Вршцу од браће Бота, написала је Катарина од Бота из Вршца, 5. јуна 1860, слиједеће писмо кнезу Милошу (сл. 5):³⁹

Ваша Светлост,

Премилостиви Господару!

Ја сам удовица покојнога Јована од Ботта из Вршца, кои је у тежким за Србију временима, а имено кад су Србљи под Карађорђем и Вашом светлости противу Турака војевали — топове за Србску војску лио. Тај тежки посао, ког се он не као од тога заната човек, но као звоноливац, једино из љубови према браћи својој примио, имао је по мужа мога, реченога Јована од Ботта, те последице, да је ослепио, и тако се свога леба лишио, а на скоро на то и живота се као слеп опростио, те тако мене удовицу онда са недораслом децом без и какова добра оставио.

Начин живота мог по смрти мужа мога, био је и тежак и горак; јер сам ја принуђена била другом радећи и у дугове се уваљујући и децу своју издржавати, под којим јармом и дан данашњи стењем.

³⁷ У горњем дијелу већег пожешког звона био је натпис:

Ливано у Вршцу чрез браћу Бота

На плашту био је натпис:

Приложи звоно ово православно србско обшество
Пожеги храму с. Вел. Георгиа 1863.

³⁸ На пожешком звону од 212 kg налазио се само на плашту натпис:

Ово звоно православно србско обшество
Пожеги(1) хр. св. Вел. Георгиа.
Ливано у Вршцу чрез браћу Бота 1863.

³⁹ Најтоплије захваљујем управи Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду, која је на моју молбу дала фотографирати то писмо и послала ми снимке.

Да би дакле колико толико себи у тежком начину живота мога олакшала: повела ме је мисао да Вашој светлости у свакој покорности припаднем, и, познавајући пространа сведочанства Вашег великодушија, од Ваше Светлости запросим милости, тако тешећи себе, да ће Ваша Светлост пожртвовање мужа мога за свету Србије ствар, и сиротињу моју к срцу примивши, — мене једанпут за свагда једном новчаном наградом обдарити, и тиме мене стару обрадовати и утешити.

Тако тешећи себе, јесам са целованијем деснице

Ваше Светлости

У Вршцу, 5.
Јунија 1860.

препокорна рабиња
Катарина от Ботта,
из Вршца

*

Узмемо ли да је Јоан де Бота 1808. године, кад је излио звоно за београдску цркву, био стар 20 година, могао је око 1841/42, ако је тада умро, имати које 54 године. Не знамо кад се оженио, но судећи по томе да се Стефан од Бота тек 1846. јавља као љевач, а Јованова удовица вели да је након мужеве смрти остала с недораслом дјецом, могли бисмо претпоставити да је Стефан 1846. почео радити као младић од 18—20 година, па кад му је отац умро око 1842. године, могао је имати, узмимо, 13—15 година.

Године 1852. јављају се „браћа Бота“. Ваљда је млађи Стефанов брат Ђорђе тада дорастао до каквих 18—20 година, а 1841/42, кад му је вјеројатно умро отац, могло му је бити ваљда највише десет година.

Стога бисмо могли схватити удовичине наводе из њеног писма 1860. године да је бављење њеног мужа ливењем топова уз ливење звона дјеловало на слабљење његова вида, тако да је он у мужевној доби од каквих педесетак година већ био ослијепио, а затим и умро, па је око 1842. удовица остала са синовима Стефаном, тада ваљда тринаестогодишњим дјечаком, и Ђорђем, коме је могло бити једва десет године. С недораслом дјецом удовица се морала запослити, радила је за друге, као што каже, а увалила се и у дугове да уздржи себе и дјецу. Ти дугови тиштали су је још 1860, па се тада обратила за помоћ кнезу Милшшу с молбом да би је „једанпут за свагда једном новчаном наградом“ обдарио. Она не тражи сталну припомоћ, вјеројатно зато јер се ипак могла надати помоћи од синова. Том новчаном наградом, коју је молила од Милоша, она би се могла ријешити дугова, па би уз дјецу некако мирније поживјела. Мислим да бисмо тако могли схватити Катаринино писмо. Тада би се оно могло довести у везу с осталим што сада знамо о Јоану и његовим двим синовима, ако су та двојица, Стефан и Ђорђе, његови синови, као што сам овдје претпоставио.

*

У православној цркви св. Николе у Сибачу код Буђановаца, у румском котару, налазило се звоно високо 55 cm а широко 84 cm, које је било левено у Вршцу године 1872, а као љевачи спомињу се „Браћа пл. Бота“.⁴⁰

Јоан се на звону из 1808. сигнирао „де Ботта“. Већ 1846. био се Стефан називао „от Ботта“, а и удовица Јоанова назива се у свом писму од 1860. Катарина од Ботта. Било је, дакле, склоности и прије у чланова те породице да се исказују као племићи. Споменуо бих том приликом да је и осамдесетих и деведесетих година на неким звонима било забиљежено да су их излили Ђорђа, пл. Боте синови у Вршцу.

Занимљиво је да се међу малим, релативно сиромашним љевачима звона у источним крајевима Мађарске често јављаху племићи. У малом мјесту Сатмарске жупаније Fülesd-у радио је звонољевач Antal pl. Szatmari.⁴¹ Tatár János, који је излио 1840. године у жупанији Szabolcs, у мјесту Kisléta, звоно реформиране цркве у Мерку (у Сатмарској жупанији) такођер је био племић. У мјесту Манду (у Сатмарској жупанији) имали су у XIX стољећу своју радионицу звонољевачи племените породице Cserelyi. Многобројни чланови племићке породице László дјеловали су као љевачи бронце у жупанији Ung у Kisgöjös-у.

Међу тим племићима налазимо и неколицину који су били поријеклом из Ердеља, попут наших Фогарасија и Боте. Споменуо сам да се на најстаријем звону које познајемо од Фогарасијевих дјела, на оном у Хрушову из 1796, поред Јоана Фогарасија налази и име Fecenc-a Cserépi-ја, који је сурађивао с Фогарасијем. Утврђено је да су звонољевачи чланови те племићке породице Cserépi из ердељског Ретега преселили у Ташнад (Szilágyság).⁴² У истом том мјесту Ташнаду радили су и звонољевачи Lázápi, друге ердељске племићке породице из Ретега. Већ крајем XVIII стољећа љевач Georgius Lázár из Ретега излио је 1791. године звоно у Ersemtjén-у (у Бихарској жупанији). И друго звоно у истој жупанији, у мјесту Érkesegű, такођер је дјело тог мајстора из Ретега. Познато је такођер да су 1802. године излили ердељски мајстори звоно за цркву реформираних у Ђули (Gyula).⁴³ Вјеројатно су и то били чланови обитељи Cserépi и Lázár, као што закључује мађарски хисторичар Пал Патаи.⁴⁴ У споменици те жупе у Ђули уписано је да су ти ердељски звонољевачи показивали препоручна писма из Nadház-a, из Bereg-

⁴⁰ На сибачком звону био је натпис на плашту:

Звоно ово прављено трошком обштине цр. Сибачке
при пароху Михаилу Коларовићу, тотору Иђлески(т)
Рашићу хр. цр. св. оца Николе 1872.
Ливано у Вршцу. Браћа пл. Бота

⁴¹ P. Patay, *Évszázados karangok*, Budapest, 1963, стр. 23.

⁴² P. Patay, нав. мј.

⁴³ P. Patay, нав. дј., стр. 22—23.

⁴⁴ P. Patay, нав. мј.

szász-a и из других мјеста гдје су прије радили. С тим препорукама нудили су своје услуге у Були и у другим мјестима.⁴⁵

Карактеристично је, као што истиче споменути мађарски хистогичар, да су у источним крајевима Мађарске радили понајвише такви путујући звонољевачи, који су тек у касније вријеме одабрали неко мјесто за своје стално сједиште. Тако су се породице Cserépi и Lázág смјестиле у трговишту Ташнаду. Други споменути мали љевачи, племићи радили су у својим малим селима, на ладању, гдје су наставили живот у феудалној околини.

На западу и сјеверу тадање Угарске било је посве другачије. Тамо су радили љевачи у већим градовима, гдје су стално боравили. Већином су то били досељени Нијемци, као нпр. Frigyes Seltenhofer, који је 1817. добио грађанско право у Шопрону, или Jakob Wieszner, који је постао грађанином Кошица 1820.⁴⁶

Према томе, наше љеваче Фогарасија и Боту, који су овамо дошли из Ердеља (Фогараси у друштву племића Cserépi-ја испрва, док је Ботина породица и сама касније истакла своје племство), морамо проматрати у том склопу знатног броја путујућих љевача из Ердеља, који су поткрај XVIII и у првој половини XIX стољећа били тако чести у источној Мађарској, и гдје међу њима има велик број племића. Бит ће занимљиво све то једном поближе истражити, а сада бих овдје само упозорио на те чињенице.

Пошто су се Боте стално населили у Вршцу и почели исказивати своје племство све то некако средином XIX стољећа, видимо да се поред звона браће Бота, која можемо пратити према биљешкама проф. Хофилера до 1872. године,⁴⁷ јавља на неким звонима као љевач и самостално Ђорђа Боте син.⁴⁸ Тако на једном звону, које је евидентирано без ознаке цркве у којој се некоћ налазило, било је доље на рубу записано:

Лио Ђорђа Боте син у Вршцу 1871

На плашту се налазио натпис:

СЛУШАЈТЕ ГЛАСЪ МОИ
ВЛЮДИТЕ ВДИТЕ МОЛИТЕСА
ПРЕЛИТЕ СЕРДЦЕ ВАШЕ
ПРЕД ГДНИЪ

Било је високо 46 см, широко 58 см, а тешко 109 kg.

⁴⁵ Р. Ратау, нав. дј., стр. 20.

⁴⁶ Р. Ратау, нав. дј., стр. 23.

⁴⁷ Поред већ споменутог звона из Сибача, налазило се у православној цркви св. Николе у Мартинцима звоно промјера 102 см, саливено у Вршцу код браће Бота год. 1872.

⁴⁸ Од 1871. до 1878. спомиње се на низу звона Ђорђа Боте син, а у истом раздобљу на неким звонима стајало је само: „Ливао у Вршцу Бота 1874“, а тако је и 1880. на звону у Млаки споменуто само да га је салио Бота у Вршцу.

Можда је из те лијеваонице изашла већ 1870. скупина од четири звона за цркву у Добринцима код Путинаца, у румском котару. На једном од тих звона био је натпис:

Звоно цркве Добриначке ливана сва четири звона при пар: Маркs Дљубинкович и Симеона (!) Дљубинкович пар. ддм. у Вршцу 1870.

На једном звону из 1874. писало је да га је „ливао у Вршцу Бота 1874“.⁴⁹ Исте године забиљежено је да је звоно земунске православне цркве св. Тројице, промјера 62 см, ливено у творници Борђа Боте у Вршцу.⁵⁰ Из исте лијеваонице зацијело је и звоно из Нештина,⁵¹ које је „излио Ботта у Вршцу 1874“. На звону општине првске⁵² забиљежена је година 1876. и да га је излио Борђа Боте син у Вршцу. У цркви у Батровцима било је звоно високо 42 см, широко 50 см, а тешко 64,6 кг, које је настало у истој лијеваоници 1878.⁵³ Евидентиран је низ таквих звона насталих 1878. у лијеваоници Борђа Боте сина у Вршцу,⁵⁴ а на

⁴⁹ Промјера 205 mm, а теж. 155 kg. У горњем дијелу имало је натпис:

Ливао у Вршцу Бота 1874

На плашту носило је име: С. Софија и натпис:

За све овде блажено почивше
ради вечног спомена подиже
Глигорије Хариш са своја два сина
Димитрије (!) и Константином

⁵⁰ У оставини проф. Хофилера није сачуван пријепис текста са звона, него само навод тих података, које је проф. Хофилер примио зацијело с терена, па ваљда и не доносе дослован текст натписа, него испричан вјеројатно слободним ријечима информатора, који је могао и сам уметнути ријеч „творница“, која се иначе не јавља, колико ми је познато, на звонима те лијеваонице.

⁵¹ С мађарским текстом: „öntötő Botta Wersetzen 1874“.

⁵² Звоно је имало доље на рубу годину: 1876, а на плашту натпис:

Звоно ово обштине Првске ливано при пароку
Н. Неделковићу. Тупори С. Бабић, К. Михаиловић,
кнез Л. Максимовић, кнез О. Јакић, бележник
Б. Томаш. Ливан (?) Борђа Бота син у Вршцу

⁵³ Имало је натпис на плашту:

Звоно ово обштине Батровачке
ливао Борђа Боте син у Вршцу 1878

⁵⁴ Међу овима су занимљиви својим натписима особито ови примерци.

На једном комаду разбијеног реквирираног звона налазио се натпис:

Zvono rim. katol.
obć'ne Jos'pdol
livo Georg (!) Botta sin
u Vršzu (!) 1878.

На великом звону православне цркве у Брлогу, вис. 82 см, шир. 95 см, а тешком 415 кг, био је натпис доље на рубу:

Ово звоно набави православна црквена општина за источну православну цркву светога Савве у Брлогу са знаменитом државном новчаном помоћи коју је израдијо под мудром управом и ревним настојањем мјесни господин парох Илија Рапаић лета господња 1878

једном звону из 1880. православне цркве у Млаки било је записано да га је салио Бота у Вршцу.⁵⁵

Од 1880. па до 1898. можемо, према биљешкама проф. Хофилера, пратити многа дјела лијеваонице, која је означивала своје производе са: „Салили *Ђорђа Боте синови у Вршцу*“, односно исказујући од 1881. врло често и своје племићко поријекло, док 1887. налазимо чак и поименично: „Сва три звона салише изнова звоноливци *Ђорђа плем. Боте синови Стеван и Јован у Вршцу.*“ То је звоно из 1887. које се налазило у православној цркви у Бовићу, у топуском котару. Било је тешко 466 kg, а имало је слиједећи натпис:

За владе цара и краља Фрање Јосипа I
цркви обновљеној у Бовићу иза погорења
дарова мили народ србски а припомогао
му је и братински херватски год. 1887.

Доље на рубу је стајало:

Сва три звона салише изнова звоноливци
Ђорђа плем. Боте синови Стеван и Јован
у Вршцу. Број 781.

Не бих овдје више залазио у појединости о тим новијим звонима.⁵⁶ Бит ће зацијело у Вршцу и другдје довољно грађе за новију повијест те звонолијеваонице.

Осврнуо бих се на крају овог излагања укратко на повијест породице која потјече од ердељског љевача Јоана Боте, чије име налазимо за сада најраније 1808. и затим 1812. у Београду, а послвије га можемо пратити од 1827. до 1841. у низу мјеста по Сријему и Славонији, док се није ваљда око 1842. усталио у Вршцу.

Можда је то учинио тек Стефан, но он се тек 1850. јавља у Вршцу, а 1846. још није наведено мјесто његова обитавања.

Сматрамо ли Јоана првом генерацијом, мајстором који је радио тридесетак година, видимо да за њим слиједи друга генерација, која је такођер дјеловала око тридесетак година.

Стефан Бота 1846—1850, а затим ваљда заједно с братом 1852—1872; дакле, око 26 година. За сада могу само претпоставити да су „браћа Бота“ били споменути Стефан и онај Ђорђе Бота, чији син се јавља сам од 1871. до 1880. Како се браћа јављају заједно тек од

⁵⁵ Било је високо 36 cm, а широко 49 cm. На плашту имало је натпис:

Ово звону поклони селу Млаки
Марко Краић бивши житељ млачки
сада грађанин новоградишки 1880.

Доље је било написано да је звоно салио Бота у Вршцу. Тако наводи без тачног пријеписа биљешка проф. Хофилера.

⁵⁶ У оставини проф. Хофилера налазе се 43 биљешке о таквим звонима. Не бих овдје износио њихове натписе, јер нису од битне важности за тему чланка, а укаже ли се потреба, могу они бити објављени другом приликом.

1852, чини се да је и тај, ваљда млађи, брат, који је тек касније ступио у посао, дјеловао око 20 година, тј. од 1852. до 1872.

Затим се од 1880. до 1898. јављају Ђорђа Боте синови Стеван и Јован.

Онај Ђорђа Боте син, што се сам означаје на звонима од 1871—1880, зацијело је Стеван, који се тако називао да га не замјењују са стрицем Стефаном.

Премда је то родословље за сада још прилично нејасно и почива на низу хипотеза, изнио сам га овдје једино због тога да помогне — буде ли с резервом кориштено — код студија архивских података у самом Вршцу. Вјерујем да ће у списима негдје бити указано на тачне податке о повијести те породице звонољевача, која је готово читаво XIX стољеће дјеловала у нашим крајевима. Премда је зацијело вриједно проучити читав развој и напредак те тако активне породице, посебно значење добивају та истраживања тиме што ће у току тих студија вјеројатно постати много јаснији удио Јоана у ливењу топова за војску Карађорђа, његов боравак у Београду можда већ 1807. или 1808. и свакако 1812, а ваљда и даљњи његов рад у Србији за Милоша Обреновића, или ћемо бар сазнати нешто више о томе гдје је он био и шта је радио од 1812. до 1827. године.

Можда ће и сама звона сачувана у Војводини придонијети разјашњењу повијести ове двојице ердељских звонољевача, који су својом везом с првим српским устанком завриједили да им посветимо посебну пажњу.

JOANNES FOGARASI UND JOANNES BOTTA, SIEBENBÜRGISCHE GLOCKENGIESSER
IN SERBIEN UND KROATIEN

Joan Fogarasi erscheint zuerst mit einem ebenfalls siebenbürgischen Glockengiesser Ferenc Cserépi als Giesser zweier Glocken für die ref. Kirche in Hrušov (Tschechoslowakei) 1796. Allein goss er eine Glocke für die ref. Kirche in Vrbas (Jugoslawien) 1798.

Vielleicht stammt aus seiner Werkstatt eine Glocke der Pfarrkirche in Petrovaradin, welche 1806 in Sremski Karlovci umgegossen war, denn später wird Fogarasi in den Jahren 1815, 1820 und 1823 in den Inschriften der Glocken als Glockengiesser in Sremski Karlovci genannt. Da aus dieser Zeit (1806—1823) kein anderer Giesser in Sremski Karlovci bekannt ist, könnte Joan Fogarasi mit jenem „Glockengiesser aus Karlovci“, welcher im J. 1808 in Belgrad einige Kanonen für die Aufständischen goss, identisch sein. Eben aus den Jahren zwischen 1806 (Glocke in Petrovaradin) und 1813 (Fogarasi's Glocken in Pakrac) fehlen Angaben über Fogarasi's Tätigkeit als Glockengiesser.

(Milisav Petrović, welcher nach einigen Angaben als der erste Kanongießer für die Aufständischen in Serbien tätig gewesen wäre, soll im J. 1808 — nach den Mitteilungen eines österr. Konfidenten nur misslungene Versuche gemacht haben. „Einem Glockengiesser aus Sremski Karlovci“ sollte es dagegen gelingen sein in demselben Jahre in Belgrad einige Kanonen für die serbischen Kämpfer zu giessen.)

Joan Botta signierte 1808 die Glocke, welche von der serbischen Regierung der Kirche der hl. Erzengel in Belgrad gegeben war, und derselbe Meister ward 1812 als Giesser einer zur Zeit des Führers des serbischen Volkes Georg Petrović — Karađorđe in Belgrad für das Kloster Radovašnica (Serbien) gegossenen Glocke genannt. Die Inschrift der Glocke von 1812 bezeugt seine Abstammung aus Siebenbürgen. Die Witwe dieses Glockengießers hat sich im J. 1860 an den Fürst Miloš Obrenović mit dem Gesuch um finanzielle Unterstützung gewendet, und erwähnte dabei die Verdienste des verstorbenen Glockengießers, welcher für die Aufständischen, die unter Karađorđe und Miloš Obrenović gegen die Türken kämpften, Kanonen gegossen hatte.

Die 1808 für die Belgrader Kirche gegossene Glocke und durch die Inschrift der zweiten erwähnten Glocke bezeugte Tätigkeit Botta's in Belgrad im J. 1812 könnten die Ausführungen der Witwe bekräftigen. Die Witwe wähnt, dass ihr Gemahl auch den Aufständischen, welche unter Miloš gekämpft haben, durch Kanongießen geholfen habe. Es ist möglich also diese Worte auch so zu verstehen, dass Botta nicht nur in dem ersten sondern auch in dem zweiten Aufstande, der im J. 1815 ausgebrochen ist, mitgewirkt hatte, denn auch über Botta fehlen Angaben eben bis zum J. 1827, als die günstigen Ergebnisse des Aufstandes schon ausser Zweifel waren. Dann erscheint Botta wieder als Glockengiesser in Sviloš bei Ilok im J. 1827. Im folgenden Jahre goss er die Glocke für Grgurevci bei Sremska Mitrovica, im J. 1832 goss er eine Glocke für Surčin bei Zemun. 1833 entstand in Županja seine Glocke für die Kirche in Gundinci bei Velka Kopanica, und in demselben Jahre goss er in Nova Gradiška eine Glocke für die Kirche in Bebrna bei Brod und eine andere für die Franziskanerkirche in Brod. In Čepin bei Osijek hat er im J. 1834 zwei ältere Glocken aus d. J. 1775 in eine neue umgegossen. Die Glocke, welche Botta im J. 1841 für die Kirche in Novi Slankamen geschaffen hatte, soll nach den Angaben der Canonica V'stat'o — in Bežanija gegossen sein.

Botta war also ein wandernder Glockengiesser, und erst seine Nachkommen, welche 1846—1898 in den Inschriften vieler Glocken genannt werden (Stefan, Georg, Gebrüder Botta, Georg Botta's Söhne Stefan und Jovan) haben sich ständig in Vršac niedergelassen.

Joan signierte seine Glocke aus dem J. 1808 als Joan de Botta, Stefan nannte sich im J. 1846 „von Botta“ und ebenso die Witwe Joan's in Ihrer Unterschrift auf dem Gesuche

von 1860 Katherina von Botta. Gebrüder Botta werden im J. 1872 auch „von Botta“ genannt und in den Inschriften vieler Glocken 80er und 90er Jahre werden Georg von Botta's Söhne erwähnt.

Es ist bezeichnend für die östlichen Teile Ungarns dass dort am Ende des 18. und im Laufe des 19. Jahrh. mehrere Adelige sich mit Glockengiessen befassten. Unter diesen erscheinen auch einige Siebenbürger: Cserépi, Lázár.

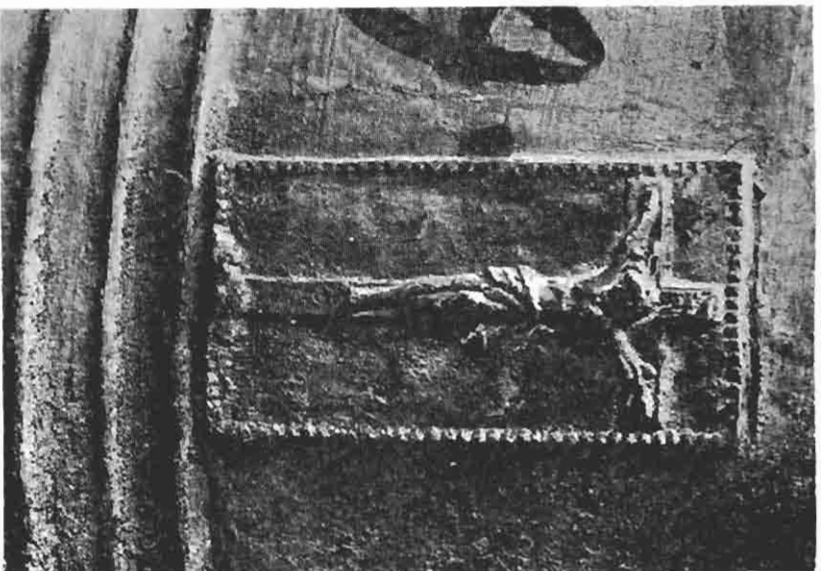
Mehrere wandernde siebenbürgische Glockengiesser erscheinen zu jener Zeit in Ostungarn, während im Norden und im Westen Ungarns in Städten sesshafte Giesser arbeiteten.

Auch ein italienischer wandernder Glockengiesser Tomaso Ricini weilte im J. 1811 in Zemun und Pančevo, und da ihn die österreichischen Obrigkeiten verdächtigten, dass er vielleicht nach Serbien entfliehen möchte um den Auständischen durch seine Giesserkenntnisse zu helfen, war er unter Aufsicht gestellt. Einige Angaben sind uns erhalten über Glocken welche T. Ricini 1811 für Grgurevci, 1815 für Lačarak und für Tovarnik, 1816 für Stari Mikanovci und 1819 für Grk gegossen hatte. In den Jahren 1815—1816 wird als Gussort an seinen Glocken Sremska Mitrovica genannt. Es wäre zu untersuchen ob diese Gesserei auch längere Zeit bestanden habe.

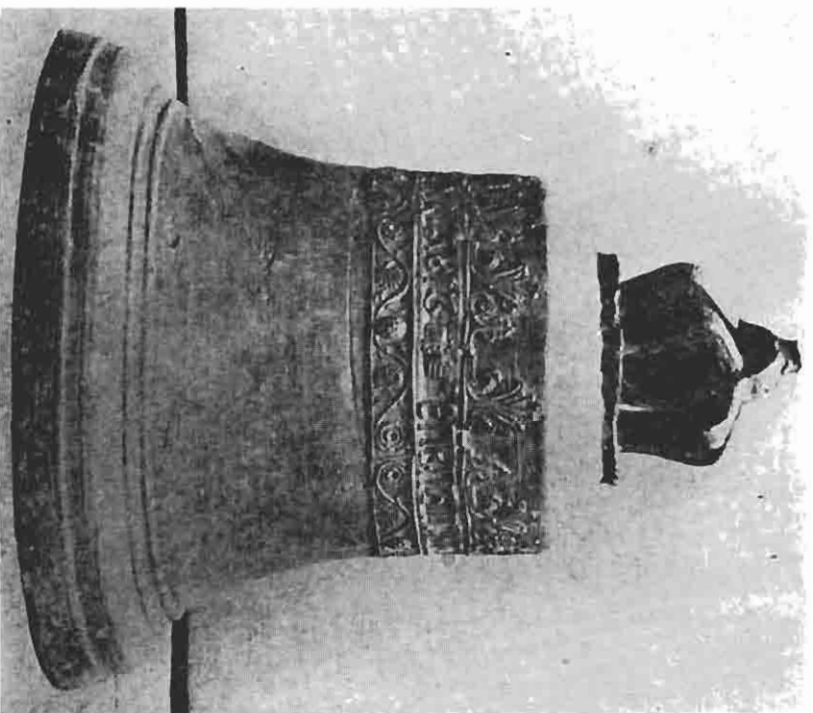
Der Vf. dankt seine Ausführungen teils der kollegialen Beihilfe Pál Patays (Magyar Nemzeti Muzeum) und grösstenteils den Angaben aus dem Nachlass des Univ. Prof. Viktor Hoffiller in Zagreb, der im Auftrage des Denkmalamtes für Kroatien und Slavonien in Zusammenarbeit besonders mit Prof. Vladimir Tkalčić zur Zeit des I Weltkrieges die Inschriften, Dimensionen und Gewichte der in Kroatien und Slavonien rekvirierten Glocken verzeichnete. Sein Nachlass befindet sich jetzt im Museum für Kunst und Gewerbe in Zagreb, wo auch eine Sammlung historischer Glocken besteht, welche zu jener Zeit durch Anschaffungen für das Museum gerettet wurden. Aus dem Nachlasse Prof. Hoffiller's stammen auch vielzählige Photos, welche Prof. Vladimir Tkalčić, Direktor des Museums für Kunst und Gewerbe i. R., der auch sehr viel beim Evidenzieren der rekvirierten Glocken mitwirkte, aufgenommen hatte. Ihm verdanken wir auch die Photos der Glocken von Fogarasi aus Pakrac (Abb. 1—2) und der Glocke von Joan Botta aus Bebrina (Abb. 3). In der Sammlung des Museums für Kunst und Gewerbe befindet sich die Glocke aus Pakrac (Abb. 4) von Fogarasi, und in Historischen Museum Kroatiens die Glocke aus Kraljevci (von Fogarasi 1820 gegossen). Der Universitätsbibliothek in Belgrad verdankt der Vf. die Fotos des Briefes Katharinas v. Botta aus d. J. 1860 (Abb. 5).

Звоно које је Јоан Фогараси излио у Пакрању 1813. године за цркву у Великој
(Фото: проф. Владимир Ткалчић, 1916)

Деталј Фотарасијева знона за цркву у Великој:
„Распеће“, 1813.
(Фото: проф. Владимир Ткачић, 1916)

Фотарасијево зноно које је дао сити за Пакрац 1813. године
слископ пакрачки Јосиф от Путник
(Фото: проф. Владимир Ткачић, 1916)

Звоно које је Јоан Бота излио у Новој Градишци за цркву у Бебрини 1833. године
(Фото: проф. Владимир Ткалчић, 1916)

Ваша Обителост,
Премилостиви Господару!

А само удовица откојнога Савана одје Боса-
та одје Дрине, кои е у сасрјекима
за Србију временима, а имено каје
су Србији одје Карађорђевић и Ва-
шана обителост противу Муха-
ка брвали, — такође за Србију вој-
ску мо. Мај сасрјек осас, који
се онд не као одје она замата по-
вект, но као збољавише, еднот одје
мрјови спрема брату обити, сприми-
иша е от мука мога, регента Ва-
вана одје брвала, оте последице,
да е велети, и тако се свога леда
мрјино, а на стори на от и жито-
та се као млат сарвати, от та
ко мте удовицу онда са редрас-
лота држави одје и какоа удожа
оставио.

Насини живота моје от
спроти мука мога, био е и сасрјек
и горакт; ет сам а спринуфка
била другои ридеки и у зриво
се убавити себе и делу оти и
државати, одје који армат